

האם יש חיוב להאמין שהזוהר נכתב על ידי רבי שמעון בן יוחאי? מלך שפירא

ידוע, שבזמן הופעת ספר הזוהר נחלקו רבותינו על טיבו ועל זהות מחברו. למרות חילוקי הדעות, לא ארכו הימים עד שדעתם של המעניקים תוקף מחייב לספר הזוהר נצחה והזוהר נכנס לדמה ובשרה של מסורת ישראל ונתקדש בתור חלק אנטגרלי, ואולי יש לומר גם "קנוני", של התורה שבעל פה. ולא רק בתור ספר מקודש, מרומם ומנושא נתקבל ספר הזוהר, כי אם גם להכריע ולקבוע על פיו את המעשה אשר יעשון ואלה אשר לא תעשינה. ולפעמים נראה שיפה כוחו אפילו לשנות את הנוהג מכפי שהיה בימי קדם. לך נא ראה בספר בן יוחאי להרה"ג משה קוניץ, עמ' קלו ואילך, שם מופיעה רשימה גדולה של הלכות פסוקות שמקורם טהור בדברי הזוהר.

מאחר שזכה הזוהר ונתקבל על ידי כלל ישראל, המשיכו לכפור בו רק יחידים שראו אותו ואת תורתו כמסוכנים ומתנגדים לתורת ישראל, לדוגמא הרב יהודה אריה ממודינה, החכם שד"ל, והגאון ר' יחיא קאפח מתימן שהקים את תנועת הדרדעים שראו את עצמם כממשיכי דרכה של האסכולה השכלתנית של ימי הביניים ודחו את הזוהר וכל תורת הקבלה בשתי ידים.

חוץ מאלה שכפרו בקבלה בכלל ובזוהר בפרט, היו בין ה"מאמינים" בתורת הקבלה כאלה שדנו בייחוס הזוהר להתנא רבי שמעון בן יוחאי. לדוגמא, הגאון יעב"ץ האמין בכל מאודו בחכמת הרז והיה בקי גדול בכל חדרי הקבלה, ואעפ"כ הראה בראיות חותכות בספרו מטפחת ספרים שיש חלקים גדולים בזוהר שאי אפשר להיות, בשום פנים ואופן, שנבעו מפי רשב"י. אמנם יש להדגיש שהוא גם האמין שישנם חלקים מהזוהר שבאו במסורה מהקדמונים, "תנאים ראשונים עד הנביאים ומשה מסיני." ולכן, הוא מצטט פעמים רבות מהזוהר ואין ספק שהוא ראה אותו – לפחות חלקים ממנו – כספר שיסודתו בהררי קודש, וכמ"ש בספרו מטפחת ספרים, ראש פרק א: "הנה כל עצם ספר הזוהר, קדוש הוא כעצם השמים לטהור."² אבל לא על הכלל כולו דיבר, וכמשנ"ת.

למרות דבריו של הגאון יעב"ץ, שקבל את הזוהר בכללותו אבל הוכיח שחלקים גדולים מהספר אינם עתיקי יומין ועאכו"כ שאינם מדברי רשב"י, יש בעולם החרדי כאלה שהפכו את שאלת מוצאו של הזוהר – שאלה היסטורית בעצם³ – לנושא יסודי בעיקרי

1. מטפחת ספרים, לבוב תר"ל, עמ' 39.

2. וראה מש"כ בסוף פרק א: "גם ספר הזוהר הוא נזר המקובלים בלי ספק בעולם, בשגם העיד עליו האר"י ז"ל, שהיה איש קדוש אלהי ורוח הקודש שורה עליו, הלא עליו בנויה כל חכמתו, הנשגבה והנוראה. חלילה להרהר אחר דבריו."

3. יש לציין למש"כ המקובל האלהי מהר"א בן אמוזג בספרו טעם לשד, ליוורנו תרכ"ג, עמ' 32.

האמונה, ולפי דעתם חייב כל יהודי להאמין לא רק בתוקף קדושתו של הזוהר אלא גם בזה שהתנא רבי שמעון בן יוחאי היה מחברו של ספר זה, וכל מי שכופר בזה, עתיד ליתן את הדין על העדר אמונתו.

ויותר מזה מצינו, שיש חורצים את משפטו של הכופר בייחוס הזוהר לרשב"י כאפיקורס גמור שאין לו חלק לעולם הבא. כלומר, לפי שיטה זו, כמו שכל יהודי חייב להאמין שמשה רבינו כתב את חמשה חומשי התורה ע"פ הגבורה, הרי הוא חייב גם כן להאמין שרשב"י כתב את הזוהר, ואפילו אם יאמין בכל לבו בקדושת הזוהר ותקפו, אם לא יאמין שרשב"י כתב אותו, דינו כאפיקורס ויינו יין נסך.

רק לאחרונה נדפסה תשובה מהגר"ח קניבסקי שפסק בסכינא חריפא שכל מי שאינו מאמין בספר הזוהר אינו מצטרף למנין עשרה לדבר שבקדושה.⁴ אולם מרן הראש"ל הגר"ע יוסף פסק בענין הדרדעים בימינו, שאינם מאמינים בזוהר, שאינם נקראים כופרים, היות וביסוד שבסוד הם אכן מאמינים אלא שהם בגדר שלא נגלו להם שערי אורה.⁵ וראה בספר מעין אומר, חלק ו עמ' שנה:

לגבי ה"דרדעים", זכרני ששאלתי את מו"ר נר"ו [הגר"ע יוסף], איני זוכר בבירור אם היה לגבי צירופו למנין או לקנות ספרי תורה ומזוזות מסופר דרדעי, האם דינו ככופר בדבר אחד מהתורה שפסול. ואמר לי מו"ר נר"ו שקשה לומר כן, שהרי הזוהר היה גנוז שנים רבות, ואחר שנתגלה הם מצאו בו כל מיני קושיות, שלדעתם, מראה סתירה לנאמר בתורה. לכן אינם מאמינים בו ואי אפשר לדונם ככופרים. אנחנו למעשה מה שמקבלים את הזוהר כחלק מתורה שבע"פ, הוא מכיוון שכל גדולי ישראל באותה תקופה ואחריה ומכללם מרן השו"ע, קבלו זאת כאמת ברורה.⁶

הוא האמין בכל נימי נפשו בעתיקות תורת הקבלה, אבל לא ראה את ייחוסו של הזוהר לרשב"י כ"עיקר" וז"ל: "שאף אם נשער שלא נהיה ולא נשמע ס' אשר בשם זוהר יכונה עם כל זה לא ימלט שתהיה אמונה זו ביד עם ישראל... ואחר שהוכחתי שאין הקבלה נשענת על היסוד שדמה המחבר [שד"ל] ואין אנו מאמינים בדברים מפאת אומרם שעל שמם נזכרו אבל אנו מאמינים באומרים מצד הענינים עצמם... " במכתב לשד"ל שנכתב בלע"ז כתב הגר"א בן אמוזג: "ידוע תדע שאם האמת לא מנעה זאת ממני, הייתי יכול להודות שהזוהר כולו שקר מתחלתו ועד סופו, ובכל זאת להכריח לקבל שהקבלה היא עתיקת יומין. מהו הקשר של הזוהר להקבלה, או זיקת השאלה הביבליוגרפית לשאלות של בקורת או אמונה?" ראה Alessandro Guetta, *Philosophy and Kabbalah: Elijah Benamozegh and the Reconciliation of Western Thought and Jewish Esotericism* (Albany, 2009), p. 162.

ועוד כתב: "הייתי יכול להודות שהזוהר כולו שקר, אבל מה בכך? הקבלה בעצמה היא עתיקת יומין." ראה שם עמ' 219 n.

4. ראה הרב מרדכי אלמקיים, שו"ת ויכתוב מרדכי, עמ' שמ, שם נדפסה תשובתו. וראה עוד מקורות במאמרי ב Seforim Blog, May 6, 2010.

5. ראה הרב יוסף פנחס, שו"ת יפה תואר, עמ' 118.

6. בשו"ת מאמר מרדכי, חלק ב סי' כה, נשאל הגר"ר מרדכי אליהו על כשרות ספר תורה שכתבו דרדעי, והשיב:

לנידון דידן, שאנשי כת זו מאמינים בתורה שבכתב ובתורה שבע"פ, ורק אינם מאמינים בחלק של תורה שבע"פ דהיינו תורת הזוהר הקדוש, וכידוע אין

יש להביא סמוכין לדברי הראש"ל ממש"כ הרש"ש בחידושויו לשבת לא ע"א דלא מיקרי כופר אלא אחר החקירה בכל חלקי הסותר, אבל מי שלא חקר בדבר אינו נקרא כופר. ודברי הרש"ש נאמרו לגבי אמונה בתורה שבעל פה ואפילו הכי כתב, על פי דברי רש"י במס' שבת שם, שיש הבדל בין מי שאינו מאמין ובין מי שכופר, ומי שלא למד את "הסוגיה" א"א לקרוא אותה כופר. ואם כך אמר הרש"ש על אלו שאינם מאמינים בתורה שבעל פה, קל וחומר על אלו שאינם מאמינים בזוהר ובפרט אלו שאינם מאמינים שנכתב על ידי רשב"י.

בשאלת מחברו של הזוהר, יש פער גדול בין מה שאפשר לכנות בשם היהדות האורטודוקסית האקדמית ובין היהדות המסורתית. בין יהודי האקדמיה, וביניהם גם ת"ח גדולים מדקדקין במצוות קלה כחמורה⁷ ומאמינים בקדושת הקבלה, אינני חושב שיש אפילו אחד בכל העולם שמקבל את ייחוסו של הזוהר לרשב"י (או לתנאים אחרים), ואם ישנם יחידיים שאכן מאמינים בכך, כוונתם רק לגרעינו של הספר, ואולי רק לכמה רעיונות, אבל לא להספר כולו, או אפילו רובו. אינני מפריז על המדה באם אומר שדבר זה מילתא דפשיטא היא בעיניהם, ברור כביעתא בכוחא, ואין צורך להאריך במפורסמות.⁸

שינויים המובאים לדעת הזוהר פוסלים את הספר תורה, א"כ אין לפסול את הס"ת שכתבו אחד מאנשי הכת הזו בדיעבד לאחר שכתבו. ויש להוכיחו בדרכי נועם ובלשון חכמים שלא זו הדרך ולא זו העיר שהוא הולך בה, ועליו לחזור בו ולקבל עליו דברי חברות כדון.

7. במכתב לפרופ' גרשום שלום (כא אלול תש"ב), כתב הגר"ש ליברמן: "בעיקר נהניתי מן הפרק על הזוהר [ב-*Major Trends in Jewish Mysticism*], במקום שהשתמשת גם בניתוח פילולוגי של פרטים יחד עם נתוח כללי של רוח הספר והסופר, אנליזה שהביאה לידי סיטניזה, צרוף כל כך נדיר בין חכמי זמננו." (המכתב נמצא באוסף שלום בספריה הלאומית בירושלים).

8. בקראו את מאמר זה, כתב לי ידידי הגאון ר' חיים רפפורט כדלהלן:

לפענ"ד עיקר החילוק בין חכמי המסורה לחכמי האקדמיה בענין זה אינו בנידון השאלה מי חיבר את ספר הזוהר או אם יש בו הוספות מאוחרות (שבזה צדק מע"כ בכתבו שהיו גדולי ישראל שכתבו שחלקים מהזוהר הנמצא לפנינו לא נאמרו או נכתבו ע"י רשב"י), כי אם נקודת החילוק ביניהם היא על דבר האמונה בסמכות ספר הזוהר ותקפו. גדולי הפוסקים האחרונים אשר מפייהם אנו חיים, הגר"א ותלמידיו (רובם עכ"פ) מחוגי המתנגדים ואדמו"ר בעל התניא וכל אדמו"רי החסידות ממש, הרי – נוסף לזה שהאמינו במ"ש המקובלים הראשונים (האריז"ל והרמ"ק וכו') שהרשב"י הי' מחברו (העיקרי עכ"פ) של ספר הזוהר – קיבלו עליהם את ספר הזוהר כבעל סמכות ממדרגה ראשונה, בבחינת דברי אלקים חיים ממש כשאר ספרי חז"ל. שונה לגמרי היא דעתם של חכמי האקדמיה בימינו, שלא זו בלבד שאינם מאמינים בקדמותו, בזמן, של ספר הזוהר, אלא עוד זאת שכמדומני אינם מכירים בקדמותו במעלה של ספר הזוהר, ומסתכלים עליו ועל תורת הקבלה בכלל בתור 'אסכולה' או 'גישה' מיסטיית ליהדות, אבל אינם מקבלים עליהם את מרותו של הזוהר, והאמונה בתורת הזוהר לפי דעתם איננה מן המחוייבות אלא מן הדברים התלויים בטעם וריח. מלה"ד: איכא למ"ד (ב"ב טו, ע"א) ששמונה פסוקים שבתורה יהושע

אמנם אף אם חכמי האקדמיה הרחיקו לכת, מצינו יסוד חלקי לשיטתם בדברי כמה גדולי ישראל מקדמת דנא, בנוסף להיעב"ץ, שהעלו ספיקות על דבר חיבור ספר הזוהר, לפחות בחלקים ממנו (וכמובן, יש הבדל גדול בין אלה שכופרים בקדמות הזוהר בכלל, ובין אלה שסוברים שיש הוספות פה ושם, כמו שישנן הוספות מאוחרות בתלמוד בבלי מרבנן סבוראי). שא נא עיניך וראה שאפילו לרבינו הרמ"א לא היה ברור מי היה מחברו של הזוהר, כי זה לשונו בדרכי משה, יורה דעה סי' סה ס"ק יב: "שמעתי כי בעל ספר הזוהר הוא סתם רבי שמעון המוזכר בתלמוד שהוא רבי שמעון בן יוחאי". הא לך ששמע, ולא ידע בברור. וראה עוד מש"כ מרן החת"ס בתשובותיו, חלק ו סי נט, לגבי דברי הגאון יעב"ץ בספרו מטפחת ספרים: "דבר גדול דיבר הנביא ז"ל בענין זה הלא ישתוממו רואיו."

הר"מ קוניץ כתב את ספרו בן יוחאי כדי לדחות את כל ראיותיו של הגאון יעב"ץ (אלא שגם הוא העיר שיש פסקאות בזוהר מזמן האמוראים "ואף מקצת מרבני סבוראי"⁹). מסופר שאמר החת"ס ש"ערבים עלי דברי דודים שבס' מטפחת סופרים ממענות הבר יוחאי.¹⁰ ועוד מסופר שאמר החת"ס בזה"ל: "דהוא אחד מדברים מהופכין שראיתי

(ולא מרע"ה) כתבן, ובכ"ז פשוט שאין זה מגרע מתקפם המחייב של פסוקים אלו, שהרי גם הם ניתנו מן השמים. ופשוט שאי אפשר ח"ו לדמות דעה זו וכי"ב לאלו שאינם מאמינים בתורה מן השמים וסוברים שמה מפ"ע אמרה וכי"ב. והנמשל מובן.

9. בן יוחאי, שער ז מענה טו.

10. ראה מ"ש הרב יוסף שווארץ, זכרון למשה, גראסווארדיין תרצ"ח, עמ' 151. ידוע שר"מ קוניץ היה אחד מהמשתתפים בספר נוגה הצדק שיצא לחושך ע"י הרפורמי אליעזר ליברמן, ומשום כך יש סוברים שר"מ קוניץ בעצמו נטה להרפורמה. (הגאון ר' מרדכי עליאסבערג קרא לו "חכם משכיל אחד". ראה שביל הזהב, ווארשא תרנ"ז, עמ' 25) אולם אין זה נכון כלל, אלא הוא, כמו גדולי איטליה הרב שם טוב סאמון והרב יעקב חי רקאנטי, שתשובותיהם גם כן מופיעות בנוגה הצדק, לא הכירו את רפורמי גרמניה ולא ידעו שהרפורמים רצו להשתמש בהם כדי להוציא מן הכח אל הפועל את מזימתם הרעה, ומפני סיבה זו פנו לרבנים חוץ למדינתם שלא ידעו במה מדובר, כי רצו למצוא כאלה שלא תהו על קנקנם ולא ידעו את טיבם. ועוולה גדולה נעשתה בזמן האחרון כשמדפיס אחד הוציא את מאמרו של ר"מ קוניץ על תולדות ר' יהודה הנשיא, שנדפס בתחלת ש"ס המשניות הנפוצות יותר ממאה שנה, ומאות אלפים קראו את דבריו הנחמדים ולא מצאו בהם שום דבר פסול. וכנראה, המדפיס הזה היות ולא ידע מי היה הר"מ קוניץ, כאשר שמע מערערים אחרי המחבר החליט להוציא את דבריו מבלי לחקור אחרי הדברים ולעמוד על אמיתתם. (ואם רצו קנאים אלו להתלבש באדרת הצנזור, מוטב היה להם להשיט מתחילת המשניות את המאמר שנדפס מיד אחרי מאמרו של ר"מ קוניץ, "מאמר על דקדוק לשון המשנה" מאת שלמה לעווינזאהן. ראה שם בהערה הראשונה אודות ספר קהלת ותבין למה אני מתכוון.) ועוד כדאי לציין שהר"מ קוניץ היה נודע כ"ירא אלקים", כדבריו של ר' ברוך, אב"ד בהאמבורג, במכתבו להחת"ס, אגרות סופרים, ח"ב עמ' 46. וראה שמואל הכהן וויינגרטן, החתם סופר ותלמידיו, עמ' 19. והגאון ר"ח פאלאגי ובניו הג"ר יצחק והג"ר אברהם מצטטים מר"מ קוניץ הרבה ומכנים אותו כאחד מגדולי הדור, וכן הוא בספרי עוד גדולי ספרד, וראה מש"כ הגאון הנאמ"ן בספרו ארים נסי על מס' יבמות, בני ברק תשס"ח, עמ' 53 (וראה שם עמ' 46 ואילך שם כתב הערות על הספר בן יוחאי). וכתב לי הגר"מ

בעולם, דיותר היה ראוי דס' המטפחת יצא מתחת ידי הר"מ קוניץ וס' בן יוחאי יצא מתח"י הגאון המקובל יעב"ץ.¹¹ וידוע שבספרו של ר"מ קוניץ יש כו"כ דברים שאינם מתקבלים על לב כל בן דעת כפי שהראה החכם שי"ר בקונטרסו נחלת יהודה, והגאון רי"ש נאטאנזאהן, בעל שואל ומשיב, קרא לר"מ קוניץ "המפפט".¹² כתב רבינו הנודע ביהודה:

והנה זה לא יכחישו כל בעלי הזוהר ובעלי כתבי האר"י, שאין הזוהר מקובל ביד האומה הישראלית דור אחר דור איש מפי איש, כמו שמקובל בידינו המשנה והתלמוד בבלי וירושלמי וספרי וספרא ותוספתא ומכילתא מפי התנאים והאמוראים, דור אחר דור עד חכמי המשנה והתלמוד בעצמם, והם מפי כנה"ג מפי הנביאים איש מפי איש, עד משה מפי הגבורה, ומעתה נדון ק"ו, אם במה שמקובל בידינו אמרו כלל גדול, כל ברייתא דלא מתני' ב' ר' חייא ור' אושע' לא מתבין מינה, הרי שחששו שלא נמלטו מן הטעות והשיבוש, וכמה פעמים אמרו אטו מתרצתא היא משבשתא היא, ואיך נסמוך על כתובים הנמצאים כמה מאות שנה אחר מיתת רשב"י, ולאור רשב"י חתום על דבר ודבר, ואם הרבה דברים יצאו ממנו מי יודע כמה נתוספו עליהם, ואפילו באותן שיצאו ממנו מי יודע אם לא נשתבשו.¹³

הגאון ר' אלעזר פלעקלס דרך בדרכם של רבו הנודע ביהודה והיעב"ץ ודבריו כדרבנות:

שפילמאן ז"ל כדלהלן: "וכיון שלא נמצא בספרי ר"מ קוניץ שום דבר שנוטה למינות בודאי שאין לחדש כעת לאסור העיון בספריי כשכל גדולי ישראל הביאו דבריו ושקלו וטרו בספריו, והצדק עם מע"כ שכ' שהמחבר לא ידע את טיבם של הרפורמים בעת ששלח להם את אגרתו. ומסתברא כדבריו דהרי ר"מ קוניץ ז"ל ה' תלמידו של הגאון בעל נודע ביהודה זצ"ל וזה היה בתחילת זמן שהתחילו הרפורמים לפרסם דיעותיהם ולא היו מפרסמים את שורש פורה ראש ולענה המינות שלהם וע"כ לא ידע מהארס שטמון בתוך המיסדי הריפורם." ודבריו נכונים, ודברי הבעל בן יוחאי מצוטטים לרוב בספרי הגר"מ שפילמאן, אלא שלא היה לו להביא ראיה מזה שהר"מ קוניץ היה מתלמידי הנו"ב, כי הלא גם אהרן חורין היה מתלמידיו ועכ"ז הפך את חלוקו ופירש להיות "גדול" הרפורמים.

לידיעות חשובות על תולדותיו של ר"מ קוניץ, ראה הרב יקותיאל יהודה גרינוואלד, מקורות לקורות ישראל, הומנה תרצ"ד, עמ' 27 ואילך. בעמ' 27 הערה 57 כותב: "בפראג מזכירים את שמו בין גדולי ישראל בימי הזכרת נשמות." בקיץ תשס"ט, בקונגרס למדעי היהדות בירושלים, הרצתה פרופ' שרון פלאטו (והיא אשת ידידי היקר הרה"ג יששכר כ"ץ) על הר"מ קוניץ ואחרי כלות הרצאתה היו בין השומעים שרצו להטיל דופי באישיותו של הר"מ קוניץ, ודחיתו את דבריהם כנ"ל והסכים אתי ידידי החה"ש מעוז כהנא נ"י.

11. שם הגדולים השלם, ברקלין תשכ"ה, חלק ב, בהגהות שארית ציון (בסוף הספר) ערך זוהר.
12. ראה שואל ומשיב מהדורה שביעאה, ירושלים תשנ"ה, אר"ח סימן נד.
13. קטע זה הועתק מדרשת הנודע ביהודה, ונדפסה בתוך מעוז כהנא ומיכאל ק' סילבר, "דאיסטים שבתאים ומקובלים בקהלת פראג: דרשה מצונזרת של הרב יחזקאל לנדא, תק"ל," קבלה כא (תש"ע), עמ' 355. נוסחה מצונזרת של דרשה זו נדפסה בדרושי הצל"ח, וורשה תרמ"ו, דרוש כה, ושם נשמט קטע זה (ועוד קטעים חשובים).

מילין חביבין

את זה כתבתי לדעת האיש ההוא שהספר הזוהר כלו קדוש אבל אני אומר הריני נשבע בתורת ה' שבספר הזוהר נמצאו כמה זיופים וקלקולים אשר הוסיפו ועלה אחת מתלמוד בבלי היות דאביי ורבא קדוש יותר מכל ספר הזוהר [!]. ... כי אם אמת הדבר שהחבור הזה הוא מהתנא ר' שמעון בר יוחאי אשר ר' יהודה הנשיא קבל גם ממנו כמבואר בהקדמ' הרמב"ם לספרו יד החזק[ה] איך לא זכר את הספר הזה בחבורו ש"ס משניות או בשום מקום ואף ר' יוחנן שחיבר תלמוד ירושלמי [!] אינו מזכירו בשום מקום ורבינא ורב אשי שחברו תלמוד בבלי מאה שנים אחר חבור תלמוד ירושלמי, והיו סוף אמוראים ולא שמו רמז בכל התלמוד מספר הזוהר ורבה בר נחמני שחובר [שחיבר] רבות [= מדרש רבה] ושוחר טוב וכיוצא בהם הרבה לא זכרו מחבור רשב"י. גם רבנן סבוראי והגאונים והר"ף והרמב"ם ורש"י ותוס' והרמב"ן והרשב"א והרא"ש והטור, והילקוט שמעוני אשר אסף ולקט כל המדרשות והמכילתות והברייתות, כלם לא ידעו ולא ראו ממנו דבר עד שזה קרו' לשלש מאות שנים ענו ואמרו שמצאוהו ואיזהי כנסיה אשר קבלוהו בכנופיה, כמו תלמוד בבלי וירושל' ... ואין אני חלילה מטיל דופי ופגם בכבוד התנא אלדי [!] ר' שמעון בר יוחאי, כי הוא היה מחסידי עליון אלא אני אומר לאו גושפנקא דרשב"י ועזקתיה חתום עליה, ומי שיש לו חצי דעת יגיד כן [!] שהרי נזכרו בספר הזוהר כמה תנאים ואמוראי' שהיו אחר רשב"י שנים רבות במספר והארכתי בזה במקום אחר מפי ספורים ומפי ספרים כמבואר בס' מטפחת להגאון מוה' יעב"ץ זצ"ל"ה שגזר אומר שחלו בו ידים מזייפים וחשד את החכם ר' משה דילין יע"י"ש.¹⁴

ובתשובה מאהבה, חלק א סי' טב, כתב עוד בנידון זה: "כבר כתבתי פעמים רבות שאין ראייה מזוהר שלא נודע ברור מי הוא המאסף והמלקט ספר הזוהר והרבה הוסיפו." ועיין בהקדמתו של הגאון בעל תשובה מאהבה לספרו אהבת דוד, פראג תק"ס, שלא נרתע מלצטט ממכתבו של "המשורר שירי תפארת, הוא המליץ אחד מני אלף, המהולל ונודע לרבים מימי נעוריו, עם חבריו וביאוריו, "החכם נפתלי הירץ ווייזל. והנה דבריו של הרנה"ו כפי שצוטטו ע"י הגר"א פלעקלס: "חי נפשי כי שמעתי בנעורי מפי הגאון המקובל הגדול שהי' יודע הזוהר וכל ספרי האר"י ז"ל בע"פ, הוא הרב מוהר"ר יונתן אייבשיטץ זצ"ל, שהי' אומר לשומעי דבריו בעניני הקבלה, כשראה שהם מפקפקים בהם, ואמר אם לא תאמינו אין בכך כלום, כי אין אלו מעיקרי אמונתנו, וכן היה אומר לאלו המביאים הקדמות מדברי הקבלה ליישב איזו גמרא או מדרש, לא חפצתי בזאת, ומה חדוש עפ"י הקבלה תוכל ליישב מה שתמצא, אמור לי הפשט הברור ע"י נגלה ואז אודך."¹⁵

יש מרבתינו שסברו שמש"כ בזוהר וישלח, קסח ע"א, שצדיקים אינם מטמאים הוא הוספה מאיזה תלמיד טועה. ועיין בספר פאת השלחן, הלכות ארץ ישראל, סימן ב

14. תשובה מאהבה, חלק א סי' כו.

15. דברים אלו מופיעים בהדפסה הראשונה של הספר, אך צונזרו מההדפסה השניה. אפשר לראות את הדפים המקוריים ב-24 Feb, 2010 www.ontheline.blogspot.com. רנה"ו גם כתב שאם מישהו אומר שאיננו מכיר בדברי הזוהר והאר"י אבל "מאמין באמונה שלימה באלדי [!] ישראל, ומגדלו בכל הגדולות הכתובות בתורת משה רבנו עליו השלום ובספרי הנביאים, ושומר מצוותיו מאהבה ומיראה, אם אמת כאשר דובר, הוא אצלי מחסידי ישראל ומאהובי עליון."

אות כה, להגאון ר' ישראל משקלאו, תלמיד הגר"א, שכתב שדברי הזוהר אלו הם שיבוש, וז"ל: "וטעות העולם בא משיבושא דעיילא בגי' הזוהר פ' וישלח בג"כ [בגין כך] צדיקייא דמשתדלי באורייתא לא מסתאבא גופה דלהון... וניכר לכל מעיין דט"ס הוא... וכל הגליון מאיזה תלמיד הוא." וראה עוד מש"כ הגאון מטבריה בשו"ת בכורי יעקב יר"ד סי' כ. ואף על פי שהיו בין גדולי ישראל שקבלו את דעתו של בעל פאת השולחן, אין צורך לומר שדבר זה לא היה "ניכר לכל", ויש שדגלו בשיטת הזוהר והתירו לכהנים ללכת על קברי הקדושים.¹⁶

הגאון ר' משה פרובינצאלו סבר ששיטת הזוהר שאין להניח תפילין בחול המועד היא "טעות שיצא מתחת ידי הכותב והכניסום בתוך הספר ולא ממנו, ואין זו קבלה שנקבל נגד דברי בעל התלמוד שממנו הוראה יוצאה."¹⁷ הרמ"ע מפאנו כבר העיד שמהר"ם פרובינצאלו "הרבה להתחכם נגד הזוהר בשיחת חולין פן יהיה לבוז בעיני קלי עולם קטני אמנה ונמצא שם שמים מתחלל",¹⁸ ופרופ' יעקב כ"ץ רואה בדברים אלו שמהר"ם פרובינצאלו שלל את אמיתות הזוהר וכפר בקדושתו.¹⁹ לפענ"ד אין להסיק מסקנא זו מדבריו של הרמ"ע מפאנו, אבל אין ספק לגבי מהר"ם פרובינצאלו שאף אם כיבד את הזוהר, לא נמנע מלחשוד בו.

להגאון ר' משה חאגיז לא היה ספק שהזוהר "בעיקרון של דברים כהוייתן שיצאו מפי רשב"י וחבריו",²⁰ אבל סבר שיש גם הוספות וגם סדרו של הספר לא מיד רשב"י יצא אלא נקבע בתקופה מאוחרת יותר, וז"ל בספר משנת חכמים אות שלב: "האמת יורה דרכו דמסדר ומחבר ספר הזוה"ק, דודאי אדם גדול היה דבאו לידו הקונטריסים, ומן השמים זכו אותו להוציא לאור תעלומות חכמה רמה ונעלמה והוא סידר הקונטריסי' על סדר הפרשיו', אך לא חלילה [!] רשב"י, או רבי אבא, עשו סדר זה הנמצא בידינו. כי זה טעות ושטות מפורסם [!], כעין אותם הסוברים שאנו מאמינים דבר שאינו, שהתלמוד כמו שהוא מסודר אצלינו, היה אצל אברהם אבינו." ופשוט היה גם בעיני הגאון רי"י קניבסקי שאף על פי שהזוהר נכתב ע"י רשב"י ועוד תנאים, בכל זאת היו הגאונים שסדרו את מגילות ומאמרים והפכו אותם לספר.²¹ והגאון הרי"ח הטוב בסוד ישירים חלק ד סי' ב כתב בשם האר"י שיש דברים "שאינם מס' הזוהר אלא הם דברי חכם אחרון שהכניסו המעתיקים בס' הזוהר. ופוק חזי בס' הגאון רב יעבץ אשר מצא כמה דברים כזה." וראה עוד בפרי עץ חיים, שער ק"ש שעל המטה, פרק יא, שכתב רבינו חיים ויטאל בשם האר"י לגבי הפסוקים הנזכרים בזוהר לאומרם בעת הזווג בליל שבת, "שהיה מגמגם בהן שאינם מדברי הזוהר." ויותר מזה אמר מרן החת"ס, כמו שציטט ממנו הרה"ג ר' אליעזר ליפמן

16. ראה מש"כ הגאון ר' מרדכי שפיעלמאן, ציון לנפש צבי, ברוקלין תשל"ז, פרק ג.

17. שו"ת רבינו משה פרובינצאלו, חלק א סימן נד.

18. שו"ת רמ"ע מפאנו, סי' קח.

19. הלכה וקבלה, ירושלים תשמ"ז, עמ' 108.

20. משנת חכמים, טשערנאוויץ תרכ"ד, אות שלד. וראה בשו"ת תולדות יעקב (כהנא) אר"ח

סי' ג.

21. אורחות רבנו, חלק א, בני ברק תשנ"א, עמ' רטו.

ניזאטץ ששמע מפה קדשו: "אילו היה יכולת ביד אדם להעמיד מדרשי רשב" על טהרתן לבררם מה שנתחבר אליהם מחכמי הדורות שאחריו לא יהיה כולו רק ספר קטן הכמות מאוד מחזיק דפים מעוטם.²² וכעין זה כתב הגאון ר' חנוך העניך מסאסוב: "שבכל דף ודף מספר הזוהר ותיקונים ישנן הוספות רבות ונכבדות שהוסיפו בימי הגאונים ז"ל על הגלינות, ואחרי כן הכניסו הסופרים הדברים האלה בפנים הספר, עד שקשה מאוד עכשיו לברר איזה עיקר ואיזה נוסף.²³ הגאון הנ"ל הזכיר בדבריו גם מה שהבאתי לעיל בשם מרן הח"ס שאם יסירו כל התוספות מן הזוהר היה נשאר ספר קטן.

הגאון רבי צבי הירש חיות היה בעל חוש היסטורי מחודד, והיינו מצפים שהוא יעיר על חיבור הזוהר שמאוחר הוא מתקופת רשב"י, או לפחות שחלקים ממנו מאוחרים. אולם בכל כתביו לא נמצאת אפילו מלה אחת בזה, והחסידיים שלחמו אתו לא האשימו אותו בזה שאינו מאמין בדברי הזוהר. ובזה שונה מהר"ץ חיות מהחכם שי"ר, שלפי ר' יעקב בודק – חברו של מהר"ץ חיות – דבר שי"ר סרה על הזוהר, דבר שפסל אותו בעיני בודק מלהיות ראוי לרבנות פראג.²⁴ מעובדות אלו הסיק מאיר הרשקוביץ שר' לוי גינצברג טעה במש"כ שמהר"ץ חיות פקפק בקדמות הזוהר.²⁵ אולם, העובדא שמהר"ץ חיות כמעט ואינו מצטט מהזוהר בשום מקום בספריו אומר דרשני.²⁶ ולגבי מסקנתו של הרשקוביץ, אין ספק שידע הוא את ספריו של מהר"ץ חיות בדקדוק, ובכל זאת לא שם לב לשתי הוכחות שהעירה עליהן המלומדת ברוריה הוטנר-דוד, בדיסרטציה המעניינת שלה.²⁷ בדיונו על התרגום לספר קהלת, וכדי להוכיח שתרגום זה הוא מהתרגומים המאוחרים שנכתבו בימי הגאונים, כתב מהר"ץ חיות בין יתר הוכחותיו: "מצאתי שמה מובא שמות מלאכים אשר אין זכרם בתלמוד ... ארום רזיאל מלאכא מכריז בכל יומא."²⁸ אולם שמו של רזיאל אכן נזכר בספר הזוהר, דבר שודאי היה מודע למהר"ץ חיות. המסקנה מובנת מאליה, וז"ל של הוטנר-דוד: "Accordingly, Chajes' comment implies that he must have believed the Zohar also to date back only to the Geonic period rather than to the Tanna, Shimon bar Yohai."²⁹

22. מי מנוחות, פרעסבורג תרמ"ד, עמ' מג ע"ב. על דבר ההקדמה לזוהר, כמדומני שכולם מסכימים שהיא מאוחרת, ויש סוברים שנכתבה ע"י המדפיסים! ראה מש"כ ידידי, מגדולי הבקיאים בדורנו, פרופ' יעקב ש. שפיגל, עמודים בתולדות הספר העברי: כתיבה והעתקה, רמת גן תשס"ה, עמ' 389 הע' 30.

23. מפענח נעלמים, סימן ה. (בתוך ספרו יד חנוך, ברקלין תש"ס).

24. ראה מאיר הרשקוביץ, רבי צבי הירש חיות, ירושלים תשס"ז, עמ' שסד.

25. שם. לדבריו של גינצברג ראה מאמרו ב-*Jewish Encyclopedia* ערך Zebi Hirsch Chajes

26. בכמה מקומות בספריו כותב הגרי"ח סופר שהמהר"ץ חיות אינו מזכיר את הזוהר בשום מקום בהגותיו וחיבוריו. עיין בעדות ביעקב, חלק א עמ' מו. אבל בעזרת "אוצר החכמה" מצאתי שבשורת מהר"ץ סי' נג הוא מביא את שיטת הזוהר בענין גלוי שער של אשה.

27. "The Dual Role of Rabbi Zvi Hirsch Chajes: Traditionalist and Maskil (unpublished)" doctoral dissertation, Columbia University, 1971), p. 125

28. כל ספרי מהר"ץ חיות, חלק ב, עמ' תתקכח.

29. העירני ידידי ר' חיים לנדרר שטעה המהר"ץ חיות בחשבו ששמו של רזיאל לא היה ידוע בזמן

הוטנר־דוד, עמ' 126, הביאה עוד רמז מדבריו של המהר"ץ חיות, שהוא לא האמין שהזוהר נתחבר ע"י רשב"י. עיין בכל כתבי מהר"ץ חיות, ח"ב עמ' תתקטו, שהביא מש"כ התרגום המיוחס ליונתן בן עוזיאל לבראשית א, כז, שיש שס"ה גידין באדם. על זה כתב המהר"ץ חיות: "וזה לא נמצא בשום אגדה, ועיין מכות כג ע"ב שס"ה מצוות ל"ת נגד שס"ה ימים, אבל שס"ה גידין לא נמצא בשום אגדה תלמודית, רק בספרי הקבלה המאוחרים." אך הלא מפורש בזוהר וישלח, קע ע"ב, ש"אית בבר נש שס"ה גידין", והיות ואין לחשוב שמאמר זה נעלם מהמהר"ץ חיות, עלינו להסיק שהוא רומז פה לשיטתו שבין ספרי הקבלה המאוחרים יש להכליל גם את הזוהר.

בוא נא אתי ונראה נכוחות שגם הגרי"ד סולובייצ'יק לא קבל את יחוסו של הזוהר לרשב"י, או לפחות חלק ממנו, ואני מודה לר' דוד זילברברג שהאיר את עיני בהערה נפלאה זו. בספרו *The Lord is Righteous in all His Ways*, pp. 206-207 כתב הגרי"ד שחז"ל אינם מזכירים את הכותל המערבי, והראשונים גם כן כמעט שאינם מזכירים אותו. נכון שיש אזכור במדרש שיר השירים רבה, ב, בב,³⁰ שם כתוב שנשבע ה' שהכותל לא יחרב לעולם. אבל לגבי מדרש זה כתב הגרי"ד:

I will tell you frankly that I am always suspicious about this midrash, because the classical sources, the *Bavli* and the *Yerushalmi*, do not mention the *Kotel ha-Ma'aravi*. The midrash cited earlier is, perhaps, a later insert. Apparently, Rabbi El'azar ha-Kalir knew the midrash. To my mind, this kinah of Rabbi El'azar ha-Kalir is one of the earliest documents to mention the *Kotel ha-Ma'aravi*.

בעמ' 138 כתב הגרי"ד:

I do not know why historians have to explore when Kalir lived when he himself states that nine hundred years have passed and the Messiah has not yet arrived. It means that Kalir lived in the tenth century.

הגרי"ד היה בקי בזוהר ואין ספק בעיני שידע גם ידע שהכותל אכן נזכר שם בפרשת שמות, ה ע"ב, ומכונה ראש אמנה.³¹ וראה זוהר משפטים, קטז ע"א: "דשכינתא תתאה כותל מערבי." לכן צ"ל שהגרי"ד סבר שלפחות פסקאות אלו בזוהר אינן מדברי חז"ל.

חז"ל. יש לנו קערת השבעה מזמן חז"ל אשר עליה מופיעה שם זה. ראה www.academictalmud.blogspot.com, June 25, 2009

30. דברי הגרי"ד צ"ע כי באמת יש עוד מדרש מפורסם בשמות רבה ב, ב, שם כתוב שהשכינה לא זזה מכותל המערבי. למדרש זה, ומדרש שיר השירים שנזכר על ידי הגרי"ד, יש מקבילות בעוד אוספי מדרש, ושערי התקליטור פתוחים לכל. והיות ויש לנו אזכורים בכמה וכמה אוספי מדרש אין ספק בעיני שמדרשים אלו מקורם בזמן חז"ל, ודברי הגרי"ד תמוהים. (דרך אגב, בשו"ת הרדב"ז סי' תרמ"ח כתב שכונת המדרש במאמרו שהשכינה לא זזה מכותל המערבי היא שאינה זזה ממערבו של עולם, ולא הכותל בירושלים, כי אין השכינה מצויה בין טומאת הגוים.)

31. ראה *Pinchas Giller, Reading the Zohar* (Oxford, 2001), pp. 12-13

מילין חביבין

בנושא שלנו יש עדות מעניינת בספר שיח משה³² להרב משה אליעזר קראוס, וז"ל: "ורב אחד³³ שהוא חבר בי"ד, הוא ג"כ מאחוזת מרעהו, והיה לי ויכוח עמו, כי הוא לקח חלק בועידה אשר בה הרצה פרופיסור אחד מהאוניברסיטה מירושלים פירושו על הזוהר הקדוש בדרך מדעי, וכאשר הוכחתי עבור זה אמר לי שאין בזה כלום כי הלא ספק הוא אם הזוהר רשב"י כתבו, ואמר שגם בסמינר בבערלין היו מפקפקים בזה, ושגם הגאון יעב"ץ מערער על הזוהר וכותב שהוא מזויף." (והוסיף הרב קראוס, אחרי שהכחיש את מה שאמר בשם היעב"ץ, "בלתי ספק אצלי שמי שאומר על הזוה"ק שהוא מזויף הוא אפיקורס... ולפ"ז מי שאומר שהזוה"ק שהוא יסוד האמונה, שהוא מזויף, הוא בודאי הוי בכלל מבזה תלמידי חכמים והרי הוא כאילו מכחיש במציאות השם!")

היות ונזכר בית המדרש לרבנים בברלין, כדאי לצטט ממכתבו של הג"ר יחיאל יעקב וויינברג, שעמד בראש בית מדרש זה. הוא כתב למורו באוניברסיטת גיסן, פרופ' פאול קאהלה, כי יש אפשרות שמושג אחד בקבלה מקורו לא טהור: "חזון הקבלי שהמשיח הוא גואל כל העולם הוא המקביל היהודי לקריסטוס, אבל השאלה מחכה לפתרונה מי השפיע על מי.³⁴ אין הוא היחיד מבין גדולינו שהעלה את האפשרות שיש השפעות נכריות בספרי הקבלה, והגאון ר' מנחם נחום פריעדמאן כתב: "ואפילו בזוהר הקדוש נמצא שיטות פילוסופיות מחכמי אומות העולם."³⁵ יש להזכיר גם את הרה"ג משה גסטר, שהיה החכם ואב"ד לקהילה הספרדית בלונדון, שלפי דעתו אע"פ שהרבה מהחומר בזוהר נובע מזמן חז"ל, בכל זאת הזוהר אינו "ספר אחד" ולכן אי אפשר לומר שנתחבר ע"י רשב"י. הוא גם טען שיש השפעות רבות על הזוהר מכל מיני תרבויות ומזמנים שונים.³⁶

לפי עד אחד, דעת החזו"א היתה שיש הוספות בזוהר אפילו ממאמיני שבתי צבי!³⁷ ובמחכת" – אם שמועה זו אמת – דבר זה מן הנמנע הוא, כי נוסח הזוהר כפי שהוא לפנינו נקבע עוד לפני הופעת צבי שבור. וראה זה חדש שמצאתי חכם אחד שמאמין בכל לבו בקדושת הזוהר, ובכל זאת בא למסקנה שבתוך הוספות הזוהר, שלא יצאו מרשב"י, יש בהן כפירה! וז"ל של הרב יב"א הלוי בספרו אל טיטוש תורת אמן, עמ' קטו: "עייין בספר הזוהר ח"א דף כ"ב סוף ע"א וריש ע"ב, דמשמע דר"ל שהקב"ה התנגד לבריאת אדם הראשון, ו"אמא" בראה את אדה"ר בעל כרחו של הקב"ה, ע"ש דברים זרים ומוזרים, ובלי ספק לא יצאו מרשב"י." ובעמ' קיא הביא את מש"כ הגאון יעב"ץ שלשון הזוהר "מאן פני

32. ירושלים תשל"ד, עמ' קפט.

33. הכוונה להרב יוסף יהושע אפפעל, דיין בלידז, אנגליה, ותלמידו של הגאון ר' יחיאל יעקב וויינברג.

34. ראה ספרי (London, 1999), p. 201 *Between the Yeshiva World and Modern Orthodoxy*.

n. 116.

35. מסכת אבות עם פירוש מן, וינה תר"פ, פתיחה עמ' 11.

36. ראה משה אידל, "משה גסטר, המיסטיקה היהודית וספר הזוהר," תעודה כא-כב (תשס"ז)

עמ' 111-127.

37. ראה הרב יעקב חיים סופר, כרם יעקב, ירושלים תשמ"ט, עמ' ע.

האדון ה' דא רשב"י" (פרשת בא, לח ע"א) הוא חירוף וגידוף, ומוסר לנו שהגאון הרב נאמ"ן שליט"א "נקט בפשיטות כדברי היעב"ץ, אע"פ שבלי ספק ידע שיש מי שחולקים עליו."

לגבי ההוספות בזהר ראה עוד מש"כ הרב יצחק זילבער באור ישראל, תשרי תשס"ו, עמ' ריג-ריד, הרב יהושע מונדשיין, שם, ניסן תשס"ו, עמ' קצח-רב, שו"ת רביד הזהב (ברדא) חלק ב, או"ח סי' יד, ושרשי מנהג אשכנז (המבורגר) חלק ראשון, עמ' 166 ואילך, שהאריכו בפתגמא דנא. ועיין בדברי האדמו"ר מקאמרנא בזהר חי, בראשית, עמ' מא ע"א, שהרעיא מהימנא נכתב בזמן הגאונים. וכעין זה כתב הגאון ר' שמואל משער אריה, מגדולי חכמי איטליה בזמנו של הרמ"ע מפאנו, שהרעיא מהימנא זמנו לא קדום מסוף תקופת הגאונים, ואחת מראיותיו היא כי נזכר בספר זה מנהג הכפרות, ורב האי גאון "שהיה מקובל גדול ולא היה כמותו בזמנו בעולם" מעיד שלא שמע על מנהג זה.³⁸ גם הגאון ר' יהודה לייב אשלג לא קבע מסמרות בייחוס הזהר לרשב"י, וז"ל בהקדמתו לפירוש הסולם, עמ' טז-יז: "ואני כשאני לעצמי, הרי מיום שזכיתי באור השי"ת להתבונן מעט בספר הקדוש הזה לא עלה על לבי לחקור ביחוסו, והא מטעם פשוט, כי לפי תוכנו של הספר, עלה בלבי מעלת יקר התנא רשב"י, לאין ערך יותר על כל התנאים הקדושים, ואם היה מתברר לי בבירור גמור שמחברו הוא שם אחר, כגון ר"מ די ליאון ז"ל, וכדומה, הרי אז, היה גדל אצלי מעלת האיש ר"מ די ליאון ז"ל יותר מכל התנאים הקדושים, וגם רשב"י בכלל."

וראה מש"כ הקדוש רבי הלל צייטלין הי"ד:

רבי משה אסף, קבץ ולקט בשקידה נפלאה את כל הקונטרסים האמורים, ואולם הוא לא היה רק מאסף ומסדר, כי אם הכניס בקרבם גם את הרוח אשר לו, המשיך הלאה את הרעיונות הקדושים והגדולים אשר מצא, דרש אותם כמין חומר, הפך בהם והפך בהם ומצא בהם פעמים טעמים רבים, שעלו בידו לדרושים רבים, שהתאמץ לכתבם באותו הנוסח של הקונטרסים שאסף. לפעמים עלה בידו הנוסח האמור, ולפעמים – לא. על כן יש אשר אנו פוגשים שם, כמו שכבר העיר רבי יעקב עמדין, מלים ספרדיות וכדומה....

בשעה שסדר את קונטרסי ה"זהר", נמצא כלו תחת השפעתם הנשגבה, חי כולו ברוח בחברת רבי שמעון בן יוחאי, חבריו ותלמידיו, עמד כלו בין אותם הקדושים והטהורים, שבתורתם הגה ימים ולילות ועמל כל כך להבין ולהשיג כל דבר ודבר מדבריהם. הוא האמין אז באמת ובתמים, שעומד הוא בחברת עירין קדישין אלה, וכל מה שהוא מחדש – על פיהם הוא מחדש, כל תורתו – שלהם היא. על כן שיח ושיג לו עם אליהו, משה, רבי שמעון בן יוחאי וחבורתו, כמו עם אנשי דורו.

ולפי זה לא היה כל מרמה בפי רבי משה די-ליאון, והכל אמת: גם מה שאמר לרבי יצחק דמן עכו, שכל מה שכתב ב"זהר" איננו שלו כלל, וגם מה שאמר לאשתו, כי מלבו הוא כותב. בעיקר היו בידו קונטרסים עתיקים שאסף וקבץ ולקחם עמו בנדודו מביתו (הוא לא מת בביתו, כאמור למעלה), ואין מן התימה כלל, שאשתו לא יכלה למסור לנדיב, שחפץ לקנות ממנה את גוף ספר ה"זהר" (שממנו העתיק

38. ראה מאיר בניהו, "דיעות מהפכניות בכללי ההלכה", אסופות ג, תשמ"ט, עמ' קמד.

רבי משה). כל קונטרסים, והרבה מן הקונטרסים שהיה שולח לעשירי-העם היו באמת פרי רוחו, אבל הרוח ההוא חי תמיד בחברת "קודשא בריך הוא ושכינתיה", ב"פמליה של מעלה ובפמליה של מטה", בין המטילים בפרדס ובין אלה ד"עייילו בלא בר".³⁹

ידידי החפץ בעלום שמו האמיתי, ושמו הספרותי הוא "Rabbi Chareidi", חבר את הקונטרס An Analysis of the Authenticity of the Zohar. הוא בא עם שאלותיו על יחוסו של הזוהר לכמה רבנים גדולים. אחד מהם היה הרב אריה כרמל זצ"ל. (בגוף המאמר אינו מזכיר את הרבנים בשמותיהם המלאים, אבל בטובו מסר לי בפרטיות על מי הוא מדבר.) וזה מה שכתב:

I approached Rav A [Aryeh Carmell] with some of the questions on the Zohar, and he responded to me – "and what about nikud? Nikud is also mentioned in the Zohar despite the fact that it [is] from Geonic times!" he said. I later found this comment in the Mitpachas Seforim. I would just add that not only is nikud mentioned, but only the Tiberian Nikud – the norm in Europe of the middle ages – is mentioned and not the Yerushalmi nikud or the Babylonian one – which was used then in the Middle East, and is still used by Yemenites today. Also the Taamay Hamikra – the trop – are referred to the Zohar – only by their Sefardi names. Rav A told me a remarkable piece of testimony: My rebbe (this is how he generally refers to Rav E [Elijah Dessler]) accepted the possibility that the Zohar was written sometime in the 13th century.

הוא גם נועץ בענין זה עם הגאון ר' גדליה נדל:

Rav G [Gedaliah Nadel] told me that he was still unsure as to the origin and status of the Zohar, but told me it was my absolute right to draw any conclusions I saw fit regarding both the Zohar and the Ari.

"הרב החרדי" מספר על שיחתו עם עוד גדול בישראל, שעדיין בחיים חיותו ומטעמים מובנים יש צורך להסתיר את זהותו כדי שלא יהיה מטרה לחצי הקנאים.

He definitely agreed that the Zohar is entirely pseudo-epigraphical, but he believes that it still holds a true esoteric core that kabbalists of the 13th century wished to preserve in writing and to be taken seriously by the public, hence the ascription to Rashbi... What forces him to say this, he tells me, is the fact that the Gra took the Zohar and the Ari so seriously... [He] says that the GRA surely must have seen the problems in the Zohar, but nevertheless accepted a holy core in the Zohar which must have been because he must have seen parallels and patterns in existing Torah literature that reflect in the Zohar as being their continuation, since no others exist.

39. "מפתח לספר 'הזהר'", התקופה, כרך ז, תר"פ, עמ' 367-368.

וידידי בעל הבלוג On the Main Line (Jan. 27, 2010) כבר העיר לדבריו של הרב ב. פרוינדל, אחד ממנהיגי הסתדרות הרבנים דאמריקה, בספרו *Contemporary Orthodox Judaism's Response to Modernity* (Jersey City, 2004), p. 160 שם כתב הרב פרוינדל:

“Kabbalah is not a basic belief of Judaism, and one can be a full and complete Jew while disbelieving all of it.”

בדפים דלהלן אני מפרסם מאמר, שטרם הופיע בדפוס, ממרן הגאון ר' יצחק אייזיק הלוי הרצוג על היחס הנכון לספר הזוהר וקבלה בכלל. מצאתי אותו בארכיונו של הרב הרצוג בהיכל שלמה, ותודתי נתונה למנהלי ההיכל על רשות הפרסום. ידיעות על יחסו של הגאון זצ"ל אל הקבלה אינן מרובות, אך בשנת תרפ"ד פנה הגריא"ה אל הגאון המקובל ר' שלמה אלישיב, בעל הלשם, ובקש ממנו הדרכה בלימוד הקבלה.⁴⁰ מזה כנראה ראה שלפני שנה זו לא עסק הגריא"ה בחכמת הנסתר, לפחות לא באופן אינטנסיבי. עוד פרט שראוי לציין הוא שהגריא"ה עמד עם שאר גדולי ארץ ישראל במלחמתם נגד הגאון ר' יחיא קאפח, שכפר לא רק בזוהר אלא בקבלה בכלל, וראה אותה כמינות. בספר אמונת ה', ירושלים תרצ"ח, שיצא נגד הגאון ר"י קאפח, מופיעה הסכמתו של הגריא"ה, וז"ל:

נתחזקנה ידיכם אשר התעוררתם להוציא לאור ספר אמונת ד' לבטל את כל דברי פלסתר שיצא בארץ תימן שכולו כפירה ועזות נוראה ר"ל, המשליך שקוצים על קדש הקדשים, ספר הזוהר. חלילה, חלילה, לאחינו התמימים והישרים בארץ תימן ובכל מקום שהם לתעות אחרי כתב פלסתר זה, ספר מינות וחוצפא נוראה כלפי שמיא, הבנוי על יסודות של טפשות גסה וחסרון הבנה גמור [!] בעמקי הזוהר וחכמת הקבלה בכלל, ואי-הכרת בלשון חכמים, לשון חכמה, חידה, משל ומליצה.

מאמרו של הגאון ר' יצחק אייזיק הלוי הרצוג

ל"ג בעומר תשי"ג

באשר לשאלת ספר הזוהר מי ילדו, הרי זהו דבר שעליו נכתב כ"כ הרבה ובדורות האחרונים טיפלו בזה במיוחד הגאונים המקובלים ר' דוד לוריא ור' יצחק אייזיק חבר ז"ל מסובלק שכתבו שניהם ספרים להגן על קדמות הזוהר. היום כמעט שאין השאלה אקטואלית, כי, לצערנו, כ"כ מעטים העוסקים בקבלה בכלל ובהזוהר בפרט. לדעתי יש להבחין בין השיטה הכופרת לגמרי בסודות התורה, האומרת שאין בתורה אלא פשוטו של המקרא בלבד, והשיטה המודה בסודות התורה, אלא שהיא אינה מודה שהזוהר אפילו בחלק הוא מרבי שמעון בן יוחאי. השיטה הראשונה ברור לי שהיא חפשית גמורה, כלומר אפיקורסית, דעת מינים. רבותינו חכמי המשנה והתלמוד התנאים והאמוראים ז"ל, ודאי שהאמינו בכל לבבם ונפשם שהתורה מלאה סודי סודות בכל אות ובכל ת"ג [צ"ל תג]. הם

40. מכתבו של בעל הלשם להגריא"ה נדפס בתחומין, כרך ה, תשמ"ד, עמ' 437-438 (שכחתי לפי שעה איפה נמצא מכתב זה, ותודתי נתונה לד"ר רמי ריינר שהחזיר את אבידתי).

אמרו שאם היה אדם יודע לצרף האותיות שבתורה היה יכול להחיות מתים.⁴¹ הם אמרו את חקותי תשמרו דברים שהשטן ואומות העולם משיבים עליהם, כגון אכילת חזיר, לבישת שעטנז, חליצת יבמה, טהרת מצורע, שעיר המשתלח. שמא תאמר מעשה תהו הם, תלמוד לומר אני ה', אני ה' חקקתיו ואין לך רשות להרהר בהן.⁴² יוצא מזה שהדברים שאין השכל האנושי מבין טעמם, הם סודות התורה. הרמב"ן ז"ל שקדם להתגלות הזוהר, כבר מניח ליסוד מוסד שכל התורה כולה היא שמותם של הקדוש ברוך הוא.⁴³ זה לא רק בנוגע לחוקים שהתורה כוללת סודות, מסתורין, אלא גם בנוגע לספורי התורה. על מעשי [!] בראשית – מעשי [!] מרכבה זה עניין של ספרי הנביאים – כבר מדובר הרבה במסכת חגיגה בפרק אין דורשין, אך גם בספורים ההיסטוריים ישנן לפי המקובלים סודות וסודי סודות שאינם מתגלים אלא ליחידי סגולה, להעומדים בסוד ה'. זו הנקודה האחרונה היא מתבלטת ביותר בספר הזוהר, ובשם רבי שמעון בן יוחאי בעצמו. אוי להם לבריות אומר רשב"י שאינם רואים בתורה אלא את הספורים החיצוניים שהם בבחינת הלבושים לגוף והגוף אינו אלא בבחינת לבוש לנשמה וכו' וכו'.⁴⁴ המאמר מאריך בנקודה זו, והדברים בכללותם ידועים. איך ההשקפה הזאת מתישבת עם הכלל שאין מקרא יוצא מידי פשוט? הנה זהו בבחינת משל ונמשל. הסוד הוא הנמשל והספור כפשוטו הוא המשל. פעמים שמה שאנו חושבים לדרוש הוא בעיני חז"ל הפשט, "ואין מקרא יוצא מידי פשוטו". אצל חז"ל אין מובנו שהמקרא בכללותו אין בו אלא פשוטו, אלא שהמשל מוכרח להיות בהתאמה עם המציאות. הנה דוגמא: נחלקו חכמים ורבי אליעזר במסכת שבת דף סג [ע"א], אם מותר לצאת בכלי זיין בשבת לרשות הרבים. חכמים אוסרים שהם סוברים שכלי זיין לא דיים שאינן תכשיטין אלא שהם לגנאי, רבי אליעזר סובר שהם "תכשיטין". ראייה לשיטתו הוא מביא מהפסוק "חגור חרבך על ירך גבור הודך והדרך." בקשר זה מביאים בתלמוד קושית רב כהנא למר בריה דרבינא [צ"ל דרב הונא]: "ההוא בדברי תורה כתיב?" ומתוך אעפ"כ "אין מקרא יוצא מידי פשוטו". הרי שלפי חז"ל הכוונה, היינו הפשט של מקרא הזה, הוא בדברי תורה, וגבור המלחמה והחרב אינם אלא משל, אך המשל מוכרח להיות בהתאמה עם המציאות, ומכאן ראייה שהחרב הוא תכשיט. אנו היינו אומרים שפשוטו של מקרא הוא מדבר בחרב וגבור, אבל חז"ל אצלם היה מקובל שהכתוב מדבר בדברי תורה וזהו הפשט, לא הדרש, עד שהקשו הלא זה בדברי תורה כתוב. לפי זה יש מקום לחקירה כדלהלן:

הנה ברור שבמצוות עשה ול"ת, הדברים מכוונים בפשוטם. לא תגנוב הוא כפשוטו, ולא תאכל כל נבילה כפשוטו, וכדומה, אלא שיש סודות בטעמים, אבל אם אתה מתיר

41. ראה מדרש תהלים, בתחילת פרק ג: "אמר ר' אלעזר לא ניתנו פרשיותיה של תורה על הסדר, שאם ניתנו על הסדר כל מי שהוא קורא בהם היה יכול להחיות מתים, ולעשות מופתים, לכך נתעלמה סדורה של תורה."

42. יומא סז ע"ב

43. ראה הקדמתו לפירושו על התורה.

44. זוהר בעלותך, קנב ע"א.

לפרש הספורים בדרך משל ונמשל, כגון אברהם ושרה חומר וצורה,⁴⁵ ויש מזה גם בהזוהר, כגון במדרש הנעלם ובזוהר עצמו, ההיסטוריה של עם ישראל להיכן הלכה? אני כבר דנתי בכיוצא בזה, והנחתי שני כללים. א) שכשהתורה מבטיחה שכר או מייעדת עונש על שמירת המצוות או ביטולן, הדברים כפשוטם, אעפ"י שיש בהם פנימיות סודית. ב) כשהתורה מספרת דבר כדי לחזק את האמונה בהשגחת הבורא או בחידוש העולם, הדברים כפשוטם, אף שגם בזה יש כוונות נסתרות. ברם לפי דברי הזוהר והמקובלים בכלל, הדורשים למשל את הפרשה שבתורה ע"ד מלכי אדום, על שבירת הכלים,⁴⁶ וכדומה, ואין צריך לאמר על הפרשיות שבמעשי בראשית, יש לנו להתבונן מהו היחס של הפשט לדרוש הסודי. הרי זהו ענין שלא עוצב עוד כל צרכו. עוד אני עתיד אי"ה לדון בזה ברוחב ובעומק. קצרו של דבר, הדיעה האומרת שהתורה כפשוטה ממש, אעפ"י שאינה כופרת בגלוי בעיקרון של תורה מן השמים, הרי היא בעצם כופרת בתורה מן השמים! ברם הדיעה המודה בסודות – וברור לנו אגב שהרמב"ם, אותו הרציונליסטן הגדול לפי השקפות המשכילים, האמין אמונת אומן בסודות התורה⁴⁷ – אלא שמפקפקת בקדמות הזוהר אינה דיעה כפרנית, שהרי באמת היו בתחלת הופעת הזוהר גאונים מובהקים שפקפקו ויותר מפקפקו. ואולם בדורותינו אלה אחרי שכבר בא האר"י הקדוש והבית יוסף והאלשיך הקדוש וכו' וכו' ולאחרונה רבינו אליהו הגאון מוילנא, גדול האחרונים זצ"ל וכאחד מהראשונים, והם הניחו את חותמם על קדמות הזוהר, ו"מאביו ורבא ואילך הלכתא כבתראי",⁴⁸ והלכה כהרוב, שנאמר אחרי רבים להטות, הרי למרות הקושיות הרבות, כל הפורש מדרך זו, הרי הוא בבחינת חולק על גדולי ההוראה, והרי דרכו דרך אחרת, כלשון התנאים ז"ל בכיוצא בזה.⁴⁹ אמנם ברור שאין לחולק הזה דין זקן ממרא, שאין זקן ממרא נוהג אלא בזמן שסנהדרי גדולה יושבת במקדש, ודווקא כשממרה את פיהם ממש, אולם בכיוצא בזה מצינו שחז"ל מדמים את החולק לזקן ממרא, וכגון בירושלמי יבמות פרק י [ה"ד] וכו', שאומרים ז"ל ששמואל אמר לרב אכול מישחא ואם לאו כתיבנא

45. ראה שו"ת הרשב"א, חלק א ס' תיד-תיח.

46. ראה יהודה ליבס, "המשיח של הזוהר", בתוך הרעיון המשיחי בישראל, ירושלים תשמ"ב, עמ' 87-237, ובפרט בנספחים א' וב'.

47. ראה מש"כ רבינו במאמרו "סדר הספרים ב'משנה תורה' להרמב"ם, רבנו משה בן מימון, בעריכת הרב יהודה ליב פישמן, ירושלים תרצ"ה, עמ' רסא-רסב:

מעולם לא נחלק שום אחד מגדולי התורה בעלי-סמכא שלנו על העיקר שיש סודות בתורה... כלום אפשר לבר-דעת מאמין בתורה מן השמים בלי אמונה בסתרי תורה, בפנימיות התורה? ... סוף סוף תפסו הרוב הגדול והמכריע של חכמי התורה ש"כאן נמצא כאן היה", ושעיקרה ועצמה של חכמת הקבלה ירושת פליטה היא מהמסורת של ימי קדם. הרמב"ם בספר המורה גם הוא מדבר ע"ד סודות, אבל מראשי הפרקים שהוא מוסר לנו נראה בעליל שהסודות של המורה אינם הסודות של בעלי חכמת הקבלה.

48. ראה אנציקלופדיה תלמודית, חלק ט, ערך הלכתא כבתראי, טור שמב הע' 6.

49. ראה תוספתא ברכות, פ"ו ה"ו והכ"ו, תוספתא תרומות פ"ז ה"א.

עלך זקן ממרא,⁵⁰ כלומר דומה לזקן ממרא. ועיי' רמב"ם מאכלות אסורות [פי"ז הכ"ב]. בכלל עצם הדבר מסופק אם שאלה כזאת ע"ד בעלות הזוהר היה לה מקום לבוא לפני הסנהדרין הגדולה אילו היתה קיימת. לכאורה הדבר תלוי בשתי הנוסחאות, נוסחת הברייתא בבלי בסנהדרין פ"ז, בפירוש פרשת זקן ממרא, דבר זו הלכה, ונוסחת הירושלמי בברייתא הזאת בסנהדרין פ' אלו הן הנחנקין, דבר זו אגדה.⁵¹ אך הענין דורש בירור רחב ומעמיק.

אכן כשם שאנו מרכינים ראשנו בפני הגאונים מחייבי קדמות הזוהר ובראשם הגאון מווילנא ז"ל, כך אנו מקבלים את הבקרת של גאונים וצדיקים, כגון ר' יעקב עמדין ור' דוד לוריא ז"ל על גוף הגירסאות או בלע"ז על הטקסט של הזוהר. הם ציינו הרבה פרקים כמאוחרים ונוספים גם מהזמנים של ימי הביניים. והוא הדין להגאון מווילנא ז"ל.

שמעתי בהיותי בחור צעיר מפי הגר"ש [?] ר' אבא וורנר ז"ל הרב של מחזיקי הדת בלונדון, שהיה מקובל מופלג וחסיד נלהב של הגר"א ז"ל, שהגר"א בביאורו על הזוהר הוא המבקר היותר קשה על הטקסט של הזוהר. יש מן המבקרים המונים את המסורת הקובעת שרשב"י הוא המקור של על כל פנים יסוד הזוהר, שהרי ר"ש הוא דורש טעמו של מקרא, ולפיכך הוא רציונליסט. איזה הבל שיש בבקורת הזאת. אדרבה, חכמת המסתורין היא המוצאת טעם, טעם שהוא סוד בכל מצוה ממצוות התורה, אך מה שיכולה למצוא טעם פחות או יותר נגלה ודאי שהיא שמחה בו, כי מטרתה היא שהאדם הישראלי יקיים המצוות מתוך שמחה פנימית, וזה יקל הרבה כשאדם יודע את הטעם למה הוא נצטווה לעשות כך וכך. אולם אותם המתחכמים מעלימים עין שדווקא לרשב"י מתאים חבור יסוד

50. כן הוא ברי"ף, עבודה זרה פ"ב (לו ע"א), ובמקור, בירושלמי שבת פ"א ה"ב, הוא בשינוי לשון.

51. כדי להבין את דבריו אלו, אצטט מש"כ מרן הראי"ה באגרות הראי"ה סי' שב (וראה גם בסי' קג שם האריך הרחיב בנושא, ובמש"כ בזה בספרי [London, *The Limits of Orthodox Theology*], p. 142 n. 15):

ושיטתו [הרמב"ם] היא שבדעות אין פסק הלכה כחד מ"ד, ואפשר לכ"א להכריע, אבל לא במעשים, שע"ז אנו מצווים בלא תסור. זוהי שיטת חוה"ל בהקדמתו, ד"ה האחד, שפרשת לא תסור כוללת רק דברים מעשיים, בין דם לדם, בין דין לדין, וזהו כפי שיטת הבבלי ס"פ הנחנקין דפ"ח [צ"ל דפ"ז], שמתפרשת שם כל הפרשה בדברים מעשיים, אבל שיטת הירושלמי, שם ה"ג דבר זו אגדה, ואגדה היא כולה מעניני דעות. ולפ"ז גם ע"ז נאמרה אזהרת ל"ת, ושייך בה פסק הלכה. ומזה נובע חילוק דעת הגאונים, ר"ש ורב האי, ולעומתם ר"ש בר חפני ור"ס וההולכים בעקבותיהם, ואלו ואלו דא"ח, במחלוקת התלמודים מערבאי ומדינחאי, ושיטת הר"מ כרשב"ח והר"ס בעלי שיקול הדעת, דס"ל שאע"פ שאסור להכריע במעשה נגד חתימת הגמ', מ"מ אפשר להכריע בעיון לבחור איזה דעת המסתברת יותר לכ"א לפי דעתו, אם גם היא מיוסדת ע"פ כללות התורה ודעת חז"ל, כמו שביאר בפכ"ו [מור"נ ח"ג] ע"ד טעמ"צ בכלל.

של חכמת הסודות שבתורה, א) שהוא היחידי בין התנאים שישב שנים רבות במערה, נבדל מכל עניני העולם הזה, ב) שהוא תלמידו המובהק של רבי עקיבא שעליו אמרו רז"ל שנכנס בשלום לפרדס,⁵² כלומר לרזי התורה, ויצא משם בשלום, והיינו שאחרי הנביאים היה הוא שהשיג יותר מכל החכמים בתורת הסוד. ידוע ג"כ מאמרם ז"ל במנחות כט ע"ב על ר"ע ומשה רבינו ובילקוט איוב⁵³ דברים שלא נתגלו למשה רבינו נתגלו לרבי עקיבא וחביריו. אך זה ימשוך אותי לדבר יותר מן השיעור שקבעתי לעצמי.

לסוף אסיים בחידוש קטן בקשר לרשב"י שהיום יום ההילולא שלו. במסכת סוכה דף מה ע"ב, אמר ר"ש בן יוחי, יכול אני לפטור את העולם כולו מן הדין, מהיום שנבראתי עד עכשיו, ואלמלא אליעזר בני עמי, מיום שנברא העולם ועד עכשיו, ואלמלא יותם בן עוזיהו עמנו, מיום שנברא העולם ועד סופו. והנה מובן מה שר' אליעזר נזכר כאן, שהרי גדולתו הרוחנית המיוחדת של רבי שמעון באה ממה שפירש מן העולם והתבודד מספר שנים במערה, אבל הוא ברח לשם מחמת אימת המלכות, מה שאין כן רבי אליעזר בנו, והמובן הוא "אילו היתה לי אותה התכונה של רבי אליעזר". אך מה ענין יותם בן עוזיהו לכאן? לי נראה שדברי רז"ל עשירים במקום אחר, והוא בפסחים קיב [ע"א] שמשם יוצא שרבי שמעון היה מחולק עם אביו בדבר קיסרות רומי, שאביו יוחי היה מתיחס אליה אחר ממה שהיה בנו רבי שמעון מתיחס בשנאה עזה כמות. מאידך גיסא, ההצטיינות של יותם בן עוזיהו היתה במצות כיבוד אב כמו שרש"י ז"ל מפרש שם בסוכה, שכל הימים שנצטרע אביו לא ישב על כסאו ולא משל אלא בשם אביו, וזהו הרמז אלמלא ניתן לי להצטיין כיותם בן עוזיהו גם במצוה הגדולה של כיבוד אב. כדאי להזכיר שוב שרבי שמעון היה תלמידו של רבי עקיבא, של אותו הענק הרוחני שהיה נושא כלים לבר כוכבא, לאותו הגבור הלאומי הפטריוט היהודי הנלהב, האדיר, בר כוכבא, שביקש להיות משיח. בהתאם לרוחו של רבי עקיבא היה זה שרשב"י שנא את מחריבי בית ישראל, הרומאים, ושהתחבא שלש עשרה שנה במערה והתיחד עם סתרי התורה, כמו שלא התיחד איש מהחכמים לפניו.

ת"ל שזכינו למדינת ישראל, באלפי קרבנות בנינו ובנותינו יזכרם אלקינו עם צדיקי עולם. יהי רצון מלפני השוכן בציון הבוחר בירושלים שיערה רוח טהרה ממרום, רוח של אמונה טהורה רמה נשגבה בהקב"ה ובתורת קדשו, ומהרה יקוימו יעודי הנביאים לישראל ולעולם כולו ע"י רוח ישראל סבא שיתעורר מחדש, אמן ואמן.

יצחק אייזיק הלוי הרצוג
ראש הרבנים לישראל
החופעיה"ק ירושלים ת"ו

52. ראה חגיגה יד ע"ב.

53. מאמר זה לא נמצא שם, רק בילקוט שמעוני, במדבר יט, ב, והדרשה היא על הפסוק באיוב

בציון 1 יש להעיר⁵⁴:

מלבד המסורת המקובלת בחכמי ישראל ובאומה בכללותה, לדעתי יש ידים מוכיחות גם במקרא על סתרי התורה. הנה יתבונן נא המשכיל הדורש את האלקים בתהלים [פי"ט] למצאח מזמור לדוד השמים מספרים וגו' אם לא יוכח שאין כוונת המשורר, בחדס עליון, לתורה הכתובה בלבד כמות שהיא. המאמין התמים שאינו מרגיש ואצ"ל שאינו מבין שהתורה מלאה חכמה עמוקה סודות ראמים ונשגבים יתיחס לתורה הכתובה ביראה ובאימה כאל דבר ה', אבל נפשו לא תמריא במרום לקרוא [!] נשואה על כנפי המליצה! תורת ה' תמימה משיבת נפש עדות ה' נאמנה מחכימת פתי, וכו' וכו', הנחמדים מזהב מפז רב ומתוקים מדבש ונופת צופים וכו' וכו'? הוא הדין למזמור קי"ט שבתהלים פרי התפעלות ענקית הבוקעת ועולה מתוך עמקי הנפש, והוא הדין למליצות של בן סירא על החכמה שניכר מתוכן שהן מכוונות לתורה!

בציון 2 יש להעיר:

מענין שבדרשות הר"ן [דרשה י"א] דן הגאון ז"ל ביחס שבין הבית דין והמלך, או בדין התורה ודין המלך, והוא מקשה לשאול, הואיל ודיני התורה ברובם צריכים השלמה ע"י משפט המלך למה אין משפט המלך דן בהם מלכתחילה, והוא ז"ל משיב שיש בדיני התורה ענין אלקי, כמו בקרבנות, אך באמת סופם לבוא אל המלך וכגון דין הגנב, שלא מסתבר שהעונש של תשלומי כפל יספיק ועוד שכמה קשה לברר הגניבה בעדים. עיין מה שדנתי בדבריו ז"ל הקשים, במאמר שלי "דין המלך" המופיע בספר-מצפה, ליובל המזרחי.⁵⁵

בציון 3 יש להעיר:

ברור שחז"ל לא פירשו מעשי בראשית כפשוטם – על מעשי מרכבה לא נדבר הפעם – בזה "לית מאן דפליג", אבל השאלה היא אם הדברים הכתובים בתורה אינם אלא משל על דרך שאמרו חז"ל שהמתים שהחיו יחזקאל משל היה,⁵⁶ היינו שאינם אלא משל הכולל ברמזים את הסודות הנפלאים, או שהפשט כפשוטו, אלא שרמוזים הסודות בדברי התורה, ומעשה עץ הדעת ומעשה הנחש וחוה וכו' ומעשי ששת ימי הבראשית כפשוטם. וכן הלאה והלאה. בזה נחלקו הדיעות, ושיטת הרמב"ם ידועה. וכאן אפשר לשאול אם מעשה עץ הדעת וכו' וכו' אינם אלא משל, מה מעכב מלפרש בדרך משל את מעשה שלשת האנשים הנצבים על אברהם, וא"כ כל מעשה אברהם ושרה, וא"כ כל ספורי האבות, ואם כן ההיסטוריה שלנו להיכן הלכה? האם נקבל מה שהניחו אנשי האליגוריה שלנו שמבראשית עד החדש הזה לכם הכל משל? צריך איפוא ליצב גבולות זה מותר לפרש

54. בכתב היד נמצאות הערות אלו בסוף המאמר, אבל אינם מצויינים בגוף המאמר.

55. ראה ספרו של רבינו, תחוקה לישראל על פי התורה, חלק ב עמ' 74 ואילך.

56. ראה סנהדרין צב ע"ב.

בדרך משל וזה אסור. עוד לא נדון הענין בעמקות המחשבה שהוא דורש, ואי"ה עוד נדון בכל השטח הלזה באפן יסודי.

בצורה מקבילה משתקפת אותה מחלוקת בקשר לאגדות חז"ל. מענין שיש מאבות הכנסיה הנוצרית (ברגע זה קשה לי לציין את המקור) מאלה שחיו בארץ ישראל בימי התנאים שמזכירים שחכמי ישראל בני דורם כשרוצים למסור סודות נשגבים לתלמידיהם פעמים שהם מכניסים אותם במסגרת של ספורים מפליאים הנראים מוזרים.⁵⁷ זה היה בתקופת יצירת האגדות! ישמעו משכילינו ויקחו לקח!

יאה"ה

היות ובמאמרו הנ"ל דן רבינו בענין סיפורי התורה ובשאלה הישנה האם אפשר לפרש אותם באופן אליגורי,⁵⁸ הנני מפרסם בזה מכתב מארכיונו משם נראה שלא קבע מסמרות בענין.

ד' בניסן תשי"ב

לכבוד ידיד ה' וידי"נ הרב הד"ר היימן הי"ו

שלום וברכה,

מכתבו היקר הגיעני, והנה שמחתי ונתעצבתי בו כאחד, שמחתי במכתבו של ידידי אבל נתעצבתי בתכנו. לא פלתי שבארצות הברית לא ימצאו אי-אלו עשרות גדולי המדע ויהודים הדבקים באמונה בתורה מן השמים, שיוכלו לשתף פעולי עמדי. בנוגע לפלוני ("אבל אבל...")⁵⁹, הנה לא הפילוסופיה עיקר אלא המדע והארכיאולוגיה עיקר. אפשר לאדם בן דעת להיות מעריך הפילוסופיה ואפשר לו גם לבטלה כעפרא דארעא. מאידך גיסא, בחכמת הדת, תיאולוגיה בלע"ז, יש צורך גדול. אפשר שצריכים אנו לחזור ולפרש את התורה, במקומות ידועים, וצריך לקבוע את הגבולות עד היכן מותר להוציא הדברים מפשוטם. זהו שטח כמעט (לא לגמרי, אבל כמעט) לא מעובד.

57. שאלתי את פרופ' הלל ניומן, מומחה בתחום זה, והוא לא ידע למי התכוון הגריא"ה, אבל העיר לפירושו של הירונימוס למתי יח, כג. אף על פי שדברי הירונימוס אינם מתאימים בדיוק לרעיון שכתב הגריא"ה, והירונימוס חי אחרי לתקופת התנאים, יתכן שבכל זאת התכוון הגריא"ה לדבריו אלו. הנה לשונו של הירונימוס כפי התרגום האנגלי של Thomas P. Scheck (Washington, D.C., 2008):

"It is customary in Syria, and even more so in Palestine, to join parables to all of one's words. In this way, by comparisons and examples, hearers can grasp what cannot be grasped by simple commands".

58. Raphael Shuchat, "R. Isaac Halevi Herzog's Attitude to Evolution and His Correspondence with Immanuel Velikovsky," *Torah u-Madda Journal* 15 (2008-2009), pp. 143-171. הגריא"ה התכתב בנושא זה גם עם האדמו"ר מחב"ד. ראה הגרמ"מ שניאורסאהן, אגרות קודש, חלק יג סי' ד'תיד.

59. הנקודות במקור.

מדברים ברצינות על ייסוד אוניברסיטה דתית ברמת-גן. אפשר שע"י כך תתקבץ
כאן קבוצה של חכמים שאוכל להתקשר עמהם. עת לעשות לד' היא!

בברכת חג כשר ושמח וכט"ס לו ולכל אשר לו הי"ו

ידי"ע מוקירו כערכו הנשגב,
יצחק אייזיק הלוי הרצוג
ראש הרבנים לישראל
החופעי"ק ירושלים ת"ו